

Postavenie vôle v súčasnej psychológii

Peter Marman

Katedra psychológie, Filozofická fakulta, Univerzita
Komenského v Bratislave
marman@fphil.uniba.sk

Abstrakt

Postavenia a úlohy fenoménu vôle v psychológii na jednej strane a filozofii a bežnej spoločenskej komunikácii na strane druhej si dnes navzájom nezodpovedajú. V priebehu prvej tretiny 20-teho storočia sa vôľa zo psychológie postupne vytratila a nahradili ju iné pojmy s pozmeneným zameraním - predovšetkým koncept motivácie, ale neskôr čiastočne aj pojmy sebaregulácia, sebakontrola a pod. Otázkou však zostáva, či tieto viacvýznamové koncepty nahrádzajú vôľu plnohodnotne a táto je teda v psychológii nadbytočnou. Pri dôkladnom vymedzení pojmu vôle spojenom s odfiltrovaním presahov do kognitívnych a emocionálnych oblastí sa však ukazuje, že vôľu je predsa len potrebné chápať ako samostatný psychický proces dynamizujúci osobnosť mimo tradičných emocionálnych i kognitívnych procesov. V takom prípade je však potrebné preskúmať a vyjasniť si jej zastúpenie v psychike na osi vedomie-nevedomie a vzťah k fyziologickým procesom.

Kľúčové slová: vôľa, sila vôle

The role of the will in contemporary psychology

Abstract

There is difference in meaning between the role and function of the concept of will in the psychology compare to philosophy and common social communication. The concept of will has disappeared from the psychology during the first third of 20th century. It has been substituted with other terms with unequal meaning - above all the concept of motivation, or also partly with terms like self-regulation, self-control etc. But one question emerges: if these ambiguous terms had completely substituted the concept of will, it would have consequently made the concept of will unnecessary to use moreover. The thorough definition of the concept of will together with isolating the overlaps in cognitive and emotional areas indicate, that is necessary to conceptualize the will as an independent psychical process which mobilize personality apart from traditional emotional and cognitive processes. In this case is however needed to examine and clarify the role of the concept of will in psychic in relation to the polarity of consciousness and unconsciousness and to the physiological processes.

Key words: Will, Volition, Willpower

Úvod

Ak sa započúvame do bežného hovorového jazyka, neučiníme prevratné pozorovanie, keď zistíme, že ľudia dnes bežne rátajú s existenciou fenoménu vôle. Vidno to napr. pri ich komentároch priebehu veľkých zápasov dvoch strán, či už športových, diskusných, politických a pod., v ktorých boli obe strany vyrovnanými súpermi a o výsledku nerozhodovala technická výhoda, taktika, stratégia atď.

Čo je však už zaujímavejším konštatovaním, je fakt, že v psychológii¹ sa pojmy vôľa a vôľové procesy stali medzičasom okrajovými a de facto „vyradenými“. Možno medzi českými a slovenskými psychológmi by sa pod vplyvom tradície našlo mnoho odporcov takto stroho postaveného tvrdenia, ale fakty sú neúprosné:

1. V anglicky písaných reprezentatívnych prehľadových psychologických učebniciach sa tieto pojmy už ani nevyskytujú v preberanom obsahu - za všetky príklad z Atkinsonovej Psychológie (2003), kde sú vôľové procesy spomenuté jedinou krátkou vetou len vo vecnom registri. Nečudo, že Hunt vo svojich Dejinách psychológie (2000) v kapitole o motivácii konštatuje, že vôľa sa zo psychológie vytratila v priebehu prvej tretiny 20-ého storočia.

2. V česko-slovenskom kontexte je situácia len o trochu lepšia. Do obsahu (ako časti knihy) prierezových učebníc psychológie sa vôli príbuzné pojmy zmestili len Borošovi a kol. (1999) aj to len okrajovo ako „vôľové vlastnosti“. Plhákovéj (2003) ani Nakonečnému (1998) ale už vôbec. Pričom Nakonečnému nie aj napriek tomu, že sa téme sčasti venuje vo viacerých svojich tematických monografiách (1996, 1998) a nadväzuje tak na českú tradíciu výskumu vôle reprezentovanú Krejčím, Tardym a Brichcínom. No s vôľou sa v podstate neráta ani pri vývine - okrajovo u Vágnerovej (2000), de facto vôbec u Langmeiera, Krejčírovej (2006) i Končekovej (2007).

3. Podobne, ako s knihami by sme dopadli v Česku a Slovensku aj so zastúpením témy vôle v učebných sylaboch vysokoškolských programov psychológie.

Vôľa vo filozofii

Že vôľa nie je len laickou teóriou, ktoré sa často môžu myliť, napovedá aj jej postavenie vo filozofii. V pokantovskej etape ju za ústrednú považujú také postavy ako Fichte, Schopenhauer, Nietzsche a ich nasledovníci z prúdov filozofie života a aktistov. Fichte je podľa súdu súčasníkov „*posadnutý šíalenou vierou* v

tvorivú moc vôle“ a Ja ako mysliaci subjekt považuje vo svojej najhlbšej podstate za čistú, nekonečnú činnosť (Störig, 2000). Názov Schopenhauerovho ústredného diela *Svet ako vôľa a predstava* hovorí sám za seba. Vôľa je podľa neho ako statný slepec, ktorý nesie na svojich ramenách vidiaceho ale chromého človeka. Skrátka, nevedomá vôľa k životu preniká všetko (Schopenhauer, 2010). Nietzscheho filozofia vôle a jeho dielo *Vôľa k moci* skonštatujú lakonicky: „*Tento svet je vôľa k moci - a inak nič.*“ (Störig, 2000).

Vôľa v psychológii

Vôľa ako fenomén však bola jednoznačne aj súčasťou polohy základov psychológie. Jamesovo dielo *Vôľa k viere* patrí k jeho najdôležitejším. Známa je aj Wundtova predstava štruktúry psychiky: Vedomé duševné procesy sa skladajú zo základných elementov - vnemov a pocitov a spájajú sa pomocou pozornosti, vôľovej činnosti a kreativity. Pričom najmä v jeho neskorších spisoch má vôľové jednanie významné postavenie (Hunt, 2000). U Freuda je vôľa trochu premenovaná, ale identifikovateľná. Definoval kľúčový koncept psychickej energie, ktorá sa rodí v najhlbších vrstvách psychiky a túto preniká a dynamizuje. Aj keď energizovanie psychiky nepomenoval explicitne pomenovaným a zaradeným procesom (terciárnym?), procesom je a v jeho teórii má ústredné miesto.

Kde sa teda zo psychológie vytratila? Vôľa sa nehodí do konceptu redukcionistom, mechanistom, empirikom, ani prírodovedne-metodologicky orientovaným psychológom. Je totiž príliš nevedomá, neformotvorná, nedeterministická a teda ťažko skúmateľná. Preto v tzv. teoretickej psychológii postupne strácala svoju pozíciu.

Vidno to už u anglických empirikov a asocianistov, u ktorých stála mimo ich záujmu. Z centra skúmania psychológie ju však vyškrtli behavioristi, ktorí vôľu najskôr zredukovali a zmechanizovali

na vzorce správania, silu vôle resp. úsilie na zvyk, aby potom skúmali spúšťace alias popudy. Tak vznikol koncept motivácie správania ako funkcie popudu a zvyku. Za všetkým stála snaha o matematicky dokonalú predikciu správania, vychádzajúcu zo znalosti motívov. A hoci sa vôle do tridsiatych rokov 20-ého storočia venovala nemecká psychológia reprezentovaná Achom, Selzom, Lindworským, Lewinom a Ziehenom (Brichcín, 1999), po prvej svetovej vojne sa jej vplyv oslabil. Vôľu tak nahradila v hlavnom prúde psychológie motivácia navrhnutá v rokoch 1908 a 1923 McDougallom (Hunt, 2000).

O zmenu tohto modelu sa však nesnažili od šesťdesiatych rokov 20-ého storočia ani kognitivisty. Pre tých je v prvej etape, do konca osemdesiatych rokov, mimo oblasti záujmu skúmania človeka ako informačného stroja. V ortodoxnej kognitivistickej metafore „človek ako sériový počítač s CPU“ je vôľa len automatickým procesom - exekutívnou funkciou, ktorý/-á sa vykonáva na pokyn (rozhodnutie) centrálného počítačového modulu vlastne principiálne podobne ako u behavioristov - na podnet zvonku alebo zvnútra. Typickým modelom tu môže byť napríklad pôvodný Andersonov ACT* ale i neskorší ACT-R systém simulácie a pochopenia ľudskej kognície (Lebiere, Anderson, 1993), v ktorom sa akcia zaháji, ak sa v pracovnej pamäti identifikuje splnenie predpokladov príslušného produkčného pravidla. Najbližší proces, ktorému sa kognitívna psychológia dovtedy venuje je tak rozhodovanie, pričom silu vôle, resp. úsilie, vynecháva de facto úplne. A aj keď počas tohto obdobia kognitívnej revolúcie v psychológii bolo riešenie problémov cieľavedomej činnosti predmetom výskumu v Sovietskom zväze u Rubinštejna, Vygotského, Leontjeva a ďalších (Brichcín, 1999), po páde komunizmu sa pozícia ruskej psychológie citelne oslabila.

S narazením na limity sériového modelu prešla kognitívna paradigma na model masívne paralelných procesov a konekcionizmu, pričom boom takto zameraných výskumov nastal s príchodom neurofyziologických neinvazívnych zobrazovacích

technik. U kognitívnej psychológie resp. už kognitívnych neurovied dochádza k modifikácii postoja ku vôli - problémom sa stáva jej intencionalita. Výskumy psychofyziologických korelátov rozhodovania totiž do istej miery spochybňujú vedomú resp. slobodnú vôľu. Ide konkrétne o výskumy oneskorenia vedomia rozhodnutia oproti začiatku exekutívnej akcie, ktoré začal už Libet (1983), v novšom variante v nich pokračovali napr. Matsuhashi s Halletom (2008). Iným príkladom môže byť nevedomé ovplyvnenie rozhodnutia pomocou transkraniálnej magnetickej stimulácie (Brasil-Neto et al., 1992), ktoré však môžeme považovať za variáciu čisto psychického ovplyvnenia napr. posthypnotickou sugesciou, nevedomým primingom a pod. Rozhodovanie a následné akcie tak minimálne sčasti prichádzajú z nevedomia a vedomím môžu byť až dodatočne uvedomované resp. racionalizované. V kognitívnych neurovedách tak vzniká obraz resp. metafora konekcionista mozaiky neuronálnych subsystémov vedomia, ktorú dobre reprezentujú napr. súčasné modely prefrontálnych kôrových funkcií (Koukolík, 2012). V princípe však opäť s vynechaním skúmania vôľového úsilia. A hoci výskumy vôle možno nájsť aj v sociálnej psychológii (Harré, Gillett, 2007), vo výsledku je záver jasný: Odveká trichotómia delenia psychiky na myslenie, cítenie a vôľu sa v súčasnej teoretickej psychológii nahradila delením na kognitívne, emocionálne a motivačné procesy.

Motivácia, ktorá zaujala miesto vôle, je však umelý konštrukt. Združuje na jednej strane potreby, ktoré majú skôr trpný aspekt a sú viac biologicky a nevedome zamerané, s motívmi (v užšom slova zmysle), ktoré majú naopak skôr činný aspekt a sú viac orientované kognitívne a vedome. Navyiac obe oblasti výrazne prekrýva emocionalita, ktorá tak stojí vo vnútri motivácie i mimo nej a ktorá obsahuje aj emočné potreby, resp. emočne podfarbené motívy, pretože každá emócia nutne sama osebe dynamizuje psychiku a teda môže byť zdrojom, ale i cieľom motivačného procesu. Z uvedeného je vidieť, že motivácia ako oblasť umelo spája

rôznorodé a kvalitatívne dosť odlišné oblasti. V skutočnosti tak je metaprocesom, ktorý stojí kvalitatívne nad kognitívnymi, emocionálnymi a vôľovými procesmi (ak si tieto tretie vôbec všíma), pričom u všetkých skúma aj ich prepojenie s fyziológiou a väzby na osobnosť.

Lenže ako konštatuje Brichcín (1999, str. 21): „*V individuálnom i spoločenskom živote ľudí vznikali a vznikajú závažné problémy, riešenie ktorých sa neobíde bez odborného objasňovania 'záhady ľudskej vôle'. Uvedme heslovite niektoré z týchto problémov: sloboda vôle, sila vôle, autonómia jednania, zodpovednosť osobnosti, sila 'ega', sebakontrola, rozhodovanie, sebausmernovanie, sebaurcenie, sebaovládanie, sebestacnosť, účelnosť, vedomie, svedomie, morálka, vnútorná motivácia, cieľasmerná aktivita.*“. A tak sú tzv. aplikované psychologické disciplíny nútené pracovať s fenoménom vôle skrytým do väčšiny uvedených a ešte viacero ďalších pojmov. Oblasť vôle dnes ukazuje, ako má psychológia odlišnú teóriu a prax a názorne tak ilustruje nezdravý trend, ktorý bližšie rozoberá Bacová (2009).

Príklad zo života

Pozrime sa na problém vôle nezaujate. Vráťme sa pritom k príkladu so športovým zápasom z úvodu. Rozhoduje teda motivácia, túžba alebo vôľa vyhrať? A je vôbec niečo ako vôľa vyhrať alebo je pojem vôle, ako sa pýta Balcar (1983), v psychológii nadbytočný?

Rozvinme príklad podrobnejšie. Každý výkonový vrcholový športovec, ktorý testuje hranice svojich možností denne, vie, že motivácia k vrcholnému výkonu je veľmi dôležitá. Je nevyhnutnou podmienkou športového úspechu. Ale nie je postačujúcou. Ak budeme abstrahovať od zvládnutia správnej techniky, či načasovania formy a pod., potom okrem kognitívnej a emocionálnej motivácie je tu kľúčová aj schopnosť ísť až na dno svojich síl,

prekonať sám seba. A to nielen počas súťažného výkonu, ale ešte viac počas dlhých období náročných tréningov. Ak športovec schopnosť prekonať sa nemá, samotná motivácia mu okrem športovej zručnosti nepostačí. Špičkový športovec musí ísť jednoducho až k samotnej hranici poškodenia organizmu.

Práve skúmaním človeka na tejto hranici - môžeme pokojne povedať v blízkosti smrti - sa spozná, že ide o duševnú silu, ktorá človeka ženie vpred. Silu hlbokú, nevedomú a inštinktívnu. A to tak, že väčšina ľudí má len veľmi obmedzený psychický prístup k jej využitiu. Aj to ju vie uplatniť hlavne pri procesoch súvisiacich s pohybom tela a do väčšej miery ju vie aktivovať len pri silných emočných afektoch v hraničných situáciách, a to inštinktívne. A túto silu, môžeme povedať silu vôle, je potrebné najskôr získať, resp. si ju vypestovať. Istý typ ľudí, pravidelne opakujúcich voluntárne akcie (športovci, vojaci, riadiaci manažéri, hypnotizéri a pod.) si vedia po malých kúskoch vydobíť istý jej rezervoár a sú ju schopní použiť ako samostatnú dynamizujúcu duševnú zložku - *mimo emócií a kognícií*.

Teoretický model

Športovec teda potrebuje motivačné rozhodnutie - viac alebo menej vedomé, kognitívne a emocionálne - a potrebuje vôľové úsilie. Ak sa pozrieme na vôľový proces v čase, potom má zjednodušene niekoľko fáz: prípravnú, realizačnú, porealizačnú. Abstrahujme pritom od členenia a obsahu prípravnej a porealizačnej; napr. iniciácie, prípravy vnútorných podmienok, zhodnotenia výsledného priebehu a mnohých ďalších, bližšie napr. Brichcín (1999). Samotné jadro vôľového procesu však tvorí realizačná fáza, ktorá obsahuje dva kľúčové procesy: vôľový akt a vôľové úsilie. Jadrom vôľového aktu je motivačné rozhodnutie (motivačné v horeuvedenom zmysle zahrňajúcom kognitívne, emocionálne a vôľové procesy vo väzbe na fyziológiu a osobnosť), ktoré vo výsledku smeruje k vôľovému impulzu, ktorý dáva do pohybu vôľové úsilie. Samozrejme, existuje aj spätná väzba cez

uvedomovanie si vôľového úsilia, prežívania emócií a vnímania telesných stavov s tým súvisiacich, ktorá môže spustiť proces revízie vôľového aktu, resp. kontroly, vôľového úsilia. Toľko zjednodušený teoretický model, ktorý extrahuje len to najdôležitejšie. Pozrime sa teraz na neho z dvoch dôležitých uhlov pohľadu.

Prvým je pohľad na osi vedomie - nevedomie. Je zrejmé, že v dualite vôľový akt - vôľové úsilie je prvý menovaný viac prístupný vedomiu ako nevedomiu a vice versa. A hoci ani jeden plne, ľahšie si uvedomíme motívy svojho rozhodnutia ako prenikneme do procesu získavania potrebnej vôľového úsilia. Aj to nasvedčuje, že motivačný spúšťač metaproces (vôľový akt) a vôľový proces sú rôzne fenomény. Jeden je citelne prístupnejší vedomiu ako druhý. To vrcholový športovec vie. A zodpovedá to starej múdrosti: Je rozdiel cestu poznať a po nej ísť. Tá psychologicky vyjadrená hovorí, že mať dominantný motív resp. potrebu ešte neznamená ho realizovať, resp. ju naplniť.

A na veci nič nemení ani fakt, že motivačné rozhodnutie nemusí byť plne vedomé, ba dokonca môže byť aj dodatočne racionalizované v zmysle výskumov spochybnujúcich slobodnú vôľu citovaných vyššie. Veď aj v oblastiach výskumu kognitívnych procesov dominujú v súčasnosti viacúrovňové modely (Teasdale, 1999), prečo by vôľa mala byť apriori len plne vedomá zo svojej definície. Preto je potrebné aktualizovať definíciu vôle ako vedome zámernú aktivitu a upustiť od tejto podmienky. Zámernosť nemusí byť vedomá.

Druhým pohľadom je analýza vzťahu k fyziológii. Vôľové úsilie totiž môže smerovať smerom von a teda k správaniu a jeho kontrole, alebo smerom dovnútra a teda k sebakontrole. V prvom prípade ide o vzťah motívov a správania. A že medzi nimi nie je jednoznačný vzťah a teda to úvahy prichádza ďalší fenomén naznačuje už stará diskusia o tom, či existuje správanie, ktoré nemá motív. V druhom prípade ide o kontrolu vnútorných stavov, procesov a obsahov, napr. pri modeloch emocionálnej inteligencie (Schulze a Roberts, 2007). V prvom prípade je vzťah k fyziológii

úzky, v druhom oveľa voľnejší (ak je v niektorých prípadoch vôbec zachytiteľný). Čo je však celkovo pre vzťah k fyziológii dôležité, je evidentný prenos schopnosti vyvinutia vôľového úsilia medzi oboma oblasťami. T. j. nárast schopnosti vôle v jednej oblasti znamená nárast aj v tej v druhej. Ako by to bolo možné medzi tak heterogénnymi oblasťami, ak by do nich nezasahoval jeden psychický proces?

Záver

Pokúsili sme sa poukázať na problém nejednoznačného vzťahu k vôli vo filozofii a psychológii, ako aj to, ako k nemu historicky došlo. Snažili sme sa tiež ukázať, že centrálny problém je vo vôľovom úsilí resp. sile vôle. Je zaujímavé, že túto časť psychiky resp. osobnosti uspokojuivo neobjasňuje behaviorálna a de facto ho obchádza kognitívna psychológia. Keď problém skúmame na osi vedomie-nevedomie a vo vzťahu k fyziologickým procesom, je to evidentné. Na Balcarovu otázku teda odpovedáme: Vôľa a jej príbuzné pojmy nie sú v psychológii nadbytočným pojmom. Naopak, je potrebné ich opäť prinavrátiť na roveň kognitívnym a emocionálnym procesom.

Literatúra

- ATKINSONOVÁ, R. L., a kol., 2003. *Psychologie*. Portál: Praha.
- BACOVÁ, V., 2009. *Súčasný smery v psychológii*. Bratislava: VEDA.
- BALCAR, R., 1983. *Úvod do štúdia psychológie osobnosti*. Praha: SPN.
- BOROŠ, J., ONDRIŠKOVÁ, E., ŽIVCICOVÁ, E., 1999. *Psychológia*. Bratislava: PhDr. Milan Štefanko - IRIS.
- BRASIL-NETO, J. P., a kol., 1992. Focal transcranial magnetic stimulation and response bias in a forced-choice task. *Journal of Neurology, Neurosurgery and Psychiatry*, 55, s. 964–966.
- BRICHČÍN, M., 1999. *Vôle a sebekontrola: Teorie, metody, experimenty*. Praha: Nakladatelství Karolinum.
- DAGLEISH, T., POWER, M. (ed), 1999. *Handbook of Cognition and Emotion*, Chichester: John Wiley & Sons..

- HARRÉ, R., GILLET, G. R., 2007. *Diskurz a myseľ*. Nitra: PhDr. Milan Štefanko - IRIS.
- HUNT, M., 2000. *Dejiny psychologie*. Praha: Portál.
- KONCEKOVÁ, L., 2007. *Vývinová psychológia*. Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška.
- KOUKOLÍK, F., 2012. *Lidský mozek*. Praha: Galén.
- LANGMEIER, J., KREJČÍROVÁ, D., 2006. *Vývojová psychologie, 2.*, aktualizované vydání. Praha: Grada Publishing, a. s..
- LEBIERE, C., ANDERSON, J. R., 1993. A Connectionist Implementation of the ACT-R Production System. In: *Proceedings of the Fifteenth Annual Conference of the Cognitive Science Society*, s. 635-640.
- LIBET, B., a kol., 1983. *Time of conscious intention to act in relation to onset of cerebral activity (readiness-potential). The unconscious initiation of a freely voluntary act*. *Brain*, 106, 3, s. 623-642.
- MATSUHASHI, M., HALLET, M., 2008. The timing of the conscious intention to move. *European Journal of Neuroscience*, 28, s. 2344-2351.
- NAKONEČNÝ, M., 1998. *Základy psychologie*. Praha: Academia.
- NAKONEČNÝ, M., 1996. *Motivace lidského chování*. Praha: Academia.
- NAKONEČNÝ, M. 1998. *Psychologie osobnosti*, Vydání 2. Praha: Academia.
- PLHÁKOVÁ, A., 2003. *Učebnice obecné psychologie*. Praha: Academia.
- SCHOPENHAUER, A., 2010. *Svet ako vôľa a predstava I*. Bratislava: Kalligram.
- SCHOPENHAUER, A., 2010. *Svet ako vôľa a predstava II*. Bratislava: Kalligram.
- SCHULZE, R., ROBERTS, R. D., 2007. *Emoční inteligence*. Praha: Portál.
- STÖRIG, H. J., 2000. *Malé dejiny filozofie*. Praha: Karmelitánské nakladatelství.
- TEASDALE, J. D., 1999. *Multi-level theories of cognition-emotion relations*, s. 665-682. In: DAGLEISH, T., POWER, M. (ed).
- VÁGNEROVÁ, M., 2000. *Vývojová psychologie: dětství, dospělost, stáří*. Praha: Portál.